

слуги. Утворився клір, який руйнував рівність і братерство, чим і знешкоджувались духовні здобутки свободи.

Приток язичників у церкву і ріст єпископської влади призвели до зміни церковної літургії. Язичникам було більш звичним поклонятися якимось видимим предметам, а тому, на думку багатьох служителів церкви (єпископів), літургію необхідно було зробити більш зовнішньо-предметною, привабливою, щоб Бог став доступнішим і зрозумілішим колишнім поклонникам-язичникам. Шанування святих, мощів, реліквій, картин, статуй, свят було логічним завершенням такого погляду. Зв'язок з монархічною державою призвів до більш аристократичної, вишуканої форми літургії, під час якої чітко проявлялась різниця між духовенством і мирянами. Переміна соціального складу громад визначила і їх направленість. Спостерігається все більший відхід від попередніх демократичних тенденцій і наполегливе прагнення до більш тісного союзу з імператорською владою. А це в свою чергу породжувало негативні тенденції в розвитку духовних свобод, які притаманні були первісному християнству. Епоха середньовіччя християнства яскраво доповнює та ілюструє наші розмірковування.

II РЕЛІГІЯ І ДУХОВНІСТЬ

*Л. Чупрій** (м.Київ)

ДУХОВНІСТЬ ЯК КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

В наш час досить актуальним є неодноразове звернення до такого поняття як духовність. Його ми можемо почути і з вуст народного депутата і з розмови простого трудівника. Як наслідок - посилення уваги до його аналізу з

* Чупрій Леонід – стажист-дослідник Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім.Г.С.Сковороди НАН України

боку філософської думки, спроби наукової експлуатації, тенденція до включення у коло філософських категорій. «У загальному ряді близьких понять - свідомість, психіка, моральність, розумність - поняттю духовності належить особливе місце. У широкому розумінні духовність є проявом внутрішнього стану особистості, точніше орієнтації її свідомості, яка здійснює зсередини мотивоване включення у суспільне життя» [Холостова Т.В. Проблема духовности человека // Методологические проблемы изучения человека в марксистской философии. - А.,1979. - С.87].

Проте завчасно було б твердити, що вже оформилось чітке визначення цього поняття. Кожний вчений вкладає в нього дещо інший зміст, ніж інші, тому я постараюсь розглянути розуміння цього поняття в різних контекстах, щоб показати різноманітність його витлумачень.

В сучасній літературі існує чимало визначень духовності. Часто вони не просто суперечливі, а й прямо протилежні. Енциклопедія та словники дореволюційної доби і радянського часу («Словарь живого великорусского языка» В.Даля, «Энциклопедический словарь» Брокгауза и Ефрона, «Большая Советская энциклопедия», «Советский энциклопедический словарь», філософські словники різних видань, тлумачні словники тощо) не пишуть про нього, але в них є статті про дух. З 60-х років друкуються статті про духовне виробництво, духовний світ людини. Так, у «Філософському словнику» за редакцією В.І.Шинкарука у статті «Духовний світ особистості» зазначено, що його характерною рисою є «здатність застосовувати знання і розум для аналізу, оцінки явищ, для визначення ставлення до них, характеру вчинків і дій відповідно до потреб та інтересів особи, класу, суспільства. При цьому відбувається злиття об'єктивно-змістовного, логічно-змістовного і чуттєво-емоційного відношень до дійсності в єдине ціле - особистісно-суб'єктивне відношення до дійсності, до інших людей, до себе» [Філософський словник. - К.,1986]. У «Психологічному словнику», виданому у Києві 1982 року, є спеціальна стаття, присвячена духовності. Тут пишеться, що духовність - це специфічно людська риса, яка проявляється в багатстві духовного світу особистості, її ерудиції, розвинутих інтелектуальних та емоційних запитах, моральності. Вона може бути усвідомлена, осмислена як прояв інтелігентності, може бути частково не усвідомлена - про таких людей говорять: сердечний, добрий, щирий від природи. Втрата духовності рівнозначна втраті людяності. Криза духовності окремої особистості чи групи, якщо вона тривала, призводить до їх духовної загибелі [Психологічний словник. - К.,1982].

Серед чисельних публікацій з проблеми духовності на особливу увагу заслуговує монографія Сергія Пролєєва. Автор слушно твердить, що «дух (духовне) - це не «регіон» людської життєдіяльності, а одне з найважливіших універсальних визначень її. Дух, духовність, духовний світ постають не

просто у вигляді особливого роду явищ особистого чи суспільного життя, а перш за все як духовний зміст різноманітних реалій і подій людського буття» [Пролесв С.В. Духовность и бытие человека. - К.,1992. - С.15-16]. Дослідник розглядає дух як духовний розвиток людини, її духовність, але тут же зауважує, що духовність має декілька смислових відтінків. По-перше, духовність постає як «смисловий еквівалент категорії духу», репрезентує всю змістовну насиченість феномену духовного, але при цьому містить певну інтерпретацію: позначає дух як людське надбання. Відтак духовність - це визначення духу як характеристики людини в її існуванні. По-друге, дух (феномен духовного) обіймає надзвичайно широкий спектр різних явищ - «від конкретних духовних утворень (знання, ідеал, мета тощо) до об'єктивних, предметних і соціально-інституалізованих форм духовного життя». І в цій величезній предметній галузі «поняття духовності виділяє особливий зріз, фіксує питання про сутність людського духу, вичленовує проблему духовного розвитку людини як специфічної форми її самовизначення в світі».

Досить цікавим є визначення духовності у розумінні професора С.Б.Кримського. Духовність - це принцип самобудови особистості, здатність переводити універсум зовнішнього буття у внутрішній Всесвіт особистості на морально-естетичній основі, здатність створювати той внутрішній світ, завдяки якому реалізується самототожність людини, її свобода від жорсткої залежності перед постійно змінюваними ситуаціями. Духовність, зрештою, приводить до свого роду смислової космогонії, поєднання образу світу з моральним законом особистості [Контуры духовности, новые контексты идентификации / Вопросы философии. - №12,1992.].

Коли ми міркуємо про духовність, то, звичайно, використовуємо такі вислови, як одухотворений, тобто сповнений високих прагнень, орієнтований на вищі духовні, а не утилітарні цінності; духовно зріла особа, тобто гармонічна, без перекосів у духовному світі, така, яка має зрілі, послідовні ціннісні орієнтації; сила духу, дерзання духу - здатність діяти сміливо, вільно, творчо, орієнтуючись на вищі духовні цінності в подоланні спокус повсякденності; духовна нудьга, борня духу, поривання духу - прагнення піднятися над буденністю, подолати обмеженість свого щоденного буття, боротьба з кайданами повсякденності, орієнтація на вищі цінності людства.

Отже, герменевтичний аналіз духовності дає можливість надто опукло виявити її смислові контури. Як бачимо, в мовній практиці поняття дух, духовність співвідносяться в першу чергу з морально забарвленими інтелектуально-вольовими й водночас творчими якостями особи, потребують мужності, сили, надії й віри. Духовність завжди співвідноситься з орієнтацією на вищі, нескороминучі цінності у їх єдності, з прагненням вийти за утилітарно обмежені рамки буденності, тобто з відкриттям абсолютного у людині та житті. Духовність пов'язана також і з прагненням охопити життя у

всій його повноті, що ніколи неможливо до кінця, але завжди виступає необхідною умовою саморозвитку особи та соціуму. Духовність як прагнення до повноти, насиченості, вагомості життя пов'язане з глибинним усвідомленням свого буття, його смислу, мети, вищого блага.

Оскільки духовність передбачає не просто орієнтацію на загальнолюдські цінності, а й здатність будувати своє життя свідомо та вільно відповідно до них, то вона неможлива без свідомого вибору цілей та цінностей життя, їх розумної реалізації, а відтак охоплює водночас сфери діяльності, свідомості, мислення у їх єдності. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що духовність - це надутилітарно-ціннісний зміст та спрямованість людини та її життєдіяльності. Духовність за своєю сутністю - це спрямованість на свободу та творчість і їх буттєва реалізація. Недаремно М.Бердяєв вибудовує таку логічну низку понять: «свобода - творчість - духовність - особистість». Він доводить у своїх працях, що дух - це свобода та вільна енергія, яка знаходить та реалізує себе у творчості. Людина може бути вільною, тільки відкривши у собі та своєму бутті нескороминучі, одвічні засади і реалізувавши їх у своєму житті, тільки шляхом знаходження своєї власної «самості» та її реалізації у творчості. Але не тієї «самості», яка визначається примхами скороминучих пристрастей людини, а тієї, яка є осередком її сутісних сил. Звідси ми бачимо, що духовність за своєю природою «демократична». Стовпами демократії, з часів її виникнення, були Свобода, Рівність, Братерство. Тільки духовність й може забезпечити їх запровадження в життя у справжніх, а не спотворених формах.

Бути вільним - означає мати можливість бути самим собою, тобто бути духовною, суверенною особою. Досвід історії твердить, що рівність можлива тільки як рівність у свободі, тобто як рівність особистості як самоцінної духовної суверенної особи до інших самоцінних духовних суверенних осіб. Звідси ми бачимо несумісність духовності з будь-якими формами насильництва, як у процесі її формування, так і у процесі функціонування.

Розкриваючи взаємозв'язок свободи та духу, І.Льїн писав: «Дух людини «вільний» не у тому розумінні, що на нього «ніщо не впливає», чи що він не несе ніякого тягаря «впливу» та «причин»: але у тому розумінні, що йому надано дар самозаглиблення, самозвільнення, яким він повинен спокуситися та утвердитись... Духовна воля людини - це дар звільняти себе від всілякого впливу, як внутрішнього, так і зовнішнього, що неприйнятний та відхиляється» [Ильин И.О. Путь к очевидности. - С.303].

Дехто стверджує, що духовність має пасивний характер. Що стосується пасивного характеру духовності, то К.Юнг, спираючись саме на семантичний аналіз, показує, що «відповідно до своєї первісної природи духа, пов'язаної з повітрям, він завжди виступає як активна, окрилена та рухома, а

також як животворча, спонукаюча, захоплююча, інспіруюча сутність. Дух є, висловлюючись сучасною мовою, динамічний початок, а тому утворює класичну протилежність речовині, а саме її статичності, зашкарублості та бездушності. Це зрештою - протилежність між життям та смертю» [Юнг К. Душа и миф: шесть архетипов. – К., 1996.- С.334].

Не тільки у метафізично-семантичному, а й у персонально-буттєвому плані духовність виступає як одна з найбільш розвинутих та напружених форм активності. Самопробудження духу, духовності, підтримка їх у «діючому стані» потребують безперервних зусиль.

Процес самоодухотворення людини - це перехід до нового режиму існування, що ґрунтується на принципі буття, а не володіння (у тому розумінні як вони розкриті у Е.Фромма). Духовність - це творча спрямованість, насага, енергія людини. Тому не можна дати дитині духовність ззовні. Можна лише створити відповідні умови для її пробудження та подальшого саморозвитку. Не можна оволодіти духовністю раз і назавжди, як якоюсь річчю чи «вищою ознакою». Можна бути (чи не бути) духовним - бути спрямованим на надутилітарні цінності та відповідним чином виробляти й реалізовувати стратегію та тактику власного життя (що потребує постійних, безперервних зусиль), а чи ж залишатися зануреним у потік буденного життя, існувати як річ серед інших речей.

Духовність - це певний тип світовідношення і, як такий, не може бути ані пасивним, ані споживацьким. Духовність - це триєдність вільного, творчого, відповідального та любовного відношення до Абсолюту (безумовного ціннісного орієнтиру), відношення до світу - природи, суспільства, інших людей, відношення до самого себе. Духовність визначається не тим, що людина споживає, а тим, що вона створює. Будь-яке споживання - матеріальне чи духовне - може мати дві форми - споживацтво, якщо процес споживання виступає як самоціль, чи творче споживання, якщо це засіб для створення нових духовних та буттєвих структур. Ще Сократ зазначав, що людина може жити, щоб їсти, а може їсти, щоб жити.

Духовно багата людина, за Екхартом, схожа на «посудину, яка збільшується в міру того, як наповнюється й ніколи не буває повною» [Цит. за: Фромм Э. Иметь или быть. - М., 1990. - С.73]. Тут відкривається і певна парадоксальність духу, духовності. Духовне багатство може існувати лише у тому разі, коли воно обертається духовним убозтвом. «Блаженні убогі духом, бо їм еси Царство Небесне», - твердиться у Євангелії від Матфея. Е.Фромм, спираючись на Екхарта, пояснює, що «духовна убогість» означає відсутність жадоби у будь-яких її формах - жадоби до речей, знань, відданості власному «я». Вона також означає відсутність самовпевненості, самозадоволення, самозаспокоєння, зупинки у саморозвитку. Отже, якщо мова йде про духовне багатство, то його не можна описати шляхом перерахування того, що людина

має чи споживає, а лише через те, що вона віддає світу, до чого вона тяжіє, що вона народжує, від чого радіє.

Духовність можна розглядати у вузькому й широкому розуміннях. У вузькому - це просто специфічна риса людини, яка проявляється в думках, словах, вчинках. Але одна справа говорити про якісь високі гуманістичні ідеали, а інша справа - їх втілювати. Якщо людина виробляє свої смисложиттєві орієнтири шляхом максимального протистояння жорстким репресивним матеріальним умовам і при цьому діє із збереженням гуманістичних засад, то можна впевнено твердити, що її буття насичене правдивою духовністю. Високо духовна людина є вільною і незалежною від умов матеріального світу. Вона живе не для того, щоб задовольняти ті чи інші матеріальні потреби, а задовольняє їх для того, щоб жити і творити.

В більш широкому розумінні духовність - це основоположна риса суспільства, в якому на ґрунті освоєння історично конкретного рівня культури відбувається перетворення навколишньої дійсності за законами гармонії і краси. В цьому визначенні духовність безпосередньо пов'язана з людською діяльністю. М.С.Каган так визначає структуру останньої: перетворення реальності, пізнання її, ціннісне осмислення і спілкування людей у їхніх сукупних діях. Ефективну реалізацію всіх цих аспектів повинна забезпечувати духовна активність людей.

Тепер щодо змісту поняття духовності. Феномен духовності часто розглядають тільки з моральної точки зору, але ж він охоплює не лише моральні, а й пізнавальні інтенції. Академік Г.В.Симонов визначає духовність, як ступінь представленості у структурі мотивів даної особистості двох фундаментальних потреб людини: потреби пізнання, яка не задовольняється лише тепер наявним знанням, і соціальної альтруїстичної потреби.

Усвідомлення того, що в феномені духовності є наявним синтез пізнавальної і моральної складових, присутнє вже на рівні буденної свідомості. Це поняття не застосовується до характеристики осіб, які позбавлені прагнення до пізнання істини, незалежно від того, який зміст вкладається у поняття істини. Потребу пізнання істини Гегель називав «найбільш серйозною» потребою людини. «Ця потреба, яка складає відмінність духовної природи від природи, що відчуває і насолоджується, утворює саме тому найбільш глибоку сутність духу» [Гегель Г.В.Ф. Енциклопедия философских наук. - М., 1974.- Т.1.- С.23].

Тільки через пізнання навколишнього світу, через пізнання інших людина може пізнати себе, знайти своє покликання, відшукати власне призначення. Духовність завжди є принципом самобудови людини, шляхом до вищих духовних цінностей особистості та її менталітету, заклик до здійснення того, що не може збутися лише в наслідок дії природних чинників,

під впливом одних лише біологічних і навіть при залученні деяких соціальних рушіїв психічного розвитку людини.

Особливу увагу потрібно звернути на розгляд духовності насамперед як релігійного феномену. Якщо ми звернемося з проханням до представників тих чи інших релігійних конфесій дати визначення цього поняття, то вони обов'язково зазначать, що духовність – це риса насамперед глибоко віруючої людини, яка пов'язана з її релігійними переконаннями. Але не можна зводити духовність до релігійності. Потрібно виділяти релігійну духовність і духовність світську. Релігійна духовність, за визначенням професора А.М.Колодного, це ціла гамма явищ: і причетність народу до найвищих духовних цінностей, і набожність (побожність), і моральна зрілість нації [Дет. див.: Колодний А.М., Филипович Л.О. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан.- Львів, 1996]. Релігійну духовність українців витлумачують як сповненість відчуття Божої всеприсутності, Божої одухотворенності чи натхненності, як побожне розуміння і ставлення до світу, як прагнення до Правди, прозріння щодо мети свого буття. Духовність, пишуть дослідники,- це стан вільного духовного розвитку, активність людини, яка веде її до задоволення духовних, а отже, й релігійних потреб [дет. див.: Релігія в духовному житті українського народу.- К., 1994].

Духовність людини - не тотожна людській душі, психічному. Душа - це суб'єкт духовності, а духовність - це спосіб буття, що спрямовується духом, завдяки якому органічно поєднуються як духовні та матеріальні начала людини, так і її природні й соціальні начала. Духовні шукання надають сенсу індивідуальному буттю, розвитку людської цивілізації, ведуть до певного роду смислової космології, поєднання образу світу з моральними законами особистості. Базисний характер для розуміння духовності несе в собі християнська триєдність «Віра - Надія - Любов», Христова Нагірна проповідь, де зокрема сказано: «Не журіться про життя своє - що будете їсти та що будете пити, ні про тіло своє, - у що зодягнетесь. Чи ж не більше від їжі життя, а від одягу тіло?» [Мф 6, 25].

Віра - це принцип буття особистості, Любов - засіб подолати самотності та здолаття зла, а Надія - це символ виживання в будь-який час, яких би драматичних чи навіть трагічних відтінків він не здобував.

На психічному рівні Віра, Надія, Любов - це установки, орієнтації особистості, які визначають відношення її до світу в цілому, а не лише до одного чи кількох об'єктів, це здатності, здібності, душевні сили людини, котрі виявляються в її діяльності. Віра, Надія, Любов - це особистий досвід, який людина переживає сама і для себе, але через спілкування з іншими, через розуміння інших людей.

Адже духовність - це співприсутність, співбуття одного духовного сущого з іншим. Першоосновою духовності є здатність зрозуміти людину в її

суті, в конкретності, в її унікальності та неповторності, збагнути її цінність та необхідність. Духовність робить людину зрячою, так як цінність, яку вона дозволяє побачити і підкреслити не завжди є дійсністю, а лише простою можливістю, тобто тим, чого ще не має, але що знаходиться вже в становленні, що може стати і що повинно стати.

Духовність найглибше розкривається в сфері людських відносин. Вона - невід'ємна якість справжньої дружби чи любові, віра в іншу людину, впевненість в її надійності, незмінності суті її особистості, її найголовніших установок, здатність до милосердя і самопожертви в ім'я іншої людини.

Духовність часто асоціюють з освіченістю, інтелектуальністю, релігійністю. Духовність утворює сферу, яка поєднує «розрізнену реальність» і підносить її до морального, освіченого життя, до висот релігійного почуття, естетичного світопереживання і зрештою всеохоплюючого філософського знання. Думається, що в сукупності всіх названих компонентів полягає сутність сучасної парадигми духовності. Духовність потрібно розглядати як найвищий прояв культури як багатства внутрішнього світу людини, як вираз гармонії і досконалості її буття [Олексюк О.М. Духовність як реальність національної культури // Гуманізм людини. Культура.- Дрогобич, 1992. - С.78].

Г. Славута* (м.Полтава)

РЕЛІГІЙНА ОСВІТА ДІТЕЙ: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ

Слово “свобода” в усі часи хвилювало прогресивне людство. Поняття “свобода совісті” – одне із конкретних різновидів цього слова. У кінці XIX – на початку XX ст. його на всі лади інтерпретували за кордоном і в Росії зокрема. Проголошена маніфестом царя в 1905 р. свобода совісті, на думку багатьох, не принесла очікуваного звільнення від “релігійного рабства”. Радянські ідеологи протягом декількох десятиліть твердили, що тільки ленінський декрет про свободу совісті, церковні і релігійні організації, або, іншими словами, Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, виданий у 1918 р., ознаменував нову еру в духовному житті народу.

Розглянемо, якою насправді була воля віри людей до і після

* Славута Галина Олександрівна, аспірантка Полтавського державного педінституту ім. В.Г.Короленка